

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2023

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 80

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 30.

SWITSUNDZUXO EKA VAKOREKETI

- Xiletelo lexi xa makoreketelo xo va xiletelo eka vakoreketi.
- Tinhlamulo ta vakamberiwa ti fanele ku tekeriwa enhlokweni ku ya hi vuswikoti bya vona.

SWILETELO SWA MAKOREKETELO

- Laha mukamberiwa a nga hlamula swivutiso swo tlula nhlayo leyi languteriweke, koreketa nhlamulo yo sungula. (**Mukamberiwa a nga fanelangi ku hlamula xivutiso xa xitsalwana na xa ximbangu swa muxaka wun'we wa tsalwa.**)
- Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso hinkwaswo swa mune eka XIYENGE XA A, (swithokovetselo swa ndzawulelo), koreketa swimbirhi ntsena leswo sungula.
- Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso swimbirhi swa xitsalwana kumbe swimbirhi swa ximbangu eka SWIYENGE SWA B NA C, koreketa nhlamulo leyo sungula, u tshika leyi nga ta landzelaka. Loko mukamberiwa a hlamurile swivutiso hinkwaswo swa mune, koreketa ntsena swivutiso leswo sungula eka XIYENGE xin'wana na xin'wana, ntsena loko ku ri leswaku u hlamurile xivutiso xin'we xa xitsalwana na xin'we xa ximbangu.
- Loko mukamberiwa a nyikile tinhlamulo timbirhi laha yo sungula yi vaka yi hoxekile, leyi yi landzelaka yi va yi ri leyi faneleke, koreketa nhlamulo leyo sungula u tshika leyi nga ta yi landzela.
- Loko tinhlamulo ti nga nomboriwangi hi mfanelo, koreketa ku ya hi xiletelo xa makoreketelo.
- Loko xihoxo xa mapeletelo xi ri na nkucetelo eka nhlamuselo ya nhlamulo, xi hoxise. Loko xi nga kuceteli nhlamuselo, xi nyike nkutlunya.
- **SWIVUTISO SWA XITSALWANA**
  - Loko xitsalwana xi komile ku tlula ntsengo lowu languteriweke wa marito, u nga xupuli mukamberiwa hikuva u ta va a tixupurile eka timaraka ta xivumbeko.
  - Loko xi lehile ku tlula mpimo, koreketa ku ya hi vuswikoti bya mukamberiwa kutani u kana na vakoreketinkulu. **Tirhisa tirhubiriki ta makambelelo eka XITANDZHAKU XA A na XITANDZHAKU XA B ku kambela switsalwana swa vakamberiwa.**
- **SWIVUTISO SWA XIMBANGU**
  - Loko mukamberiwa a nga tirhisangi mimfungho yo tshaha, a nga xupuriwi.
  - Eka swivutiso leswi lavaka MAVONELO na MATITWELO a ku na timaraka leti nyikiwaka eka tinhlamulo ta INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku averiwaka timaraka.
  - Tinhlamulo ta HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/ MAVONELO a ti averiwi timaraka. Ku seketela hi kona ku averiwaka timaraka.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO*****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.*****XIVUTISO XA 1: XITSALWANA****HI DYE NAXO! – MT Mahuntsi****SWITSUNDZUXO**

- Tirhisa swikombiso leswi landzelaka tanihi swiletelo swo koreketa xivutiso lexi.
- Mahlamulelo ya nga hambana ku ya hi matwisiselo ya mukamberiwa ya xitlhokovetselo.
- Tirhisa rhubiriki leyi nga eka papila ra 29 ku koreketa xivutiso lexi.

TINHLAMULO LETI LANGUTERIWEKE

Mutlhokovetseri u tirhisile ririmi ra vutshila ku hlamusela swiendlo swa vanhu lava lombisaka timali hi xikongomelo xo kuma ntswalo, laha a vilerisiwaka hi endlelo ra vona ra ku xanisa vanhu lava lombeke mali eka vona.

- Eka ntila wa 1 lowu nge: 'Hina swisiwana hi dye naxo!' mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo 'ku dya naxo', leswi vulaka ku va ekhomyeni. Leswi swi hlamusela leswaku swisiwana swi le khomyeni hikuva swi boheka ku tshamela ku xanisiwa hi vamachonisi hikuva swa boheka ku ya lomba mali eka vona ku kota ku tihanyisa kambe swi tlhela swi tikiseleka hikuva a swa ha koti ku huma.
- Ntila wa 8 wu ri: 'A wu nga ha phonyoki nakan'we'. 'Ku phonyoka' i ku pona ekhomyeni ro karhi. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u tirhisile nsinya wa riendli 'phonyoki' ku kombisa leswaku loko munhu a kala a ya lomba kan'we mali eka vamachonisi a nga ka a nga ha humi hikuva mali ya yena yi ta tshamela ku kayivela, leswi nga ta endla leswaku a boheka ku tlhelela kona.
- Ku va 'timbulwa' eka ntila wa 11 lowu nge: 'Loko ha ha lomba mi timbulwa!' swi vula ku va vanhu va rhurile. Mutlhokovetseri u tirhisile xigego ku kombisa leswaku vamachonisi loko munhu a ha ya ku lombeni ka mali va n'wi khoma kahle swinene, va n'wi kombisa tintswalo hinkwato, leswi hambanaka na loko se va yi londza.
- Eka ntila wa 17 mutlhokovetseri u ri: 'Mi rheta bya bavuri ematini'. 'Bavuri' i nhlampfi yo rheta leyi nga khomekiki hi ku olova. Mutlhokovetseri u tirhisile xifananisi/xihlambanyiso/xipimaniso 'bya bavuri' ku kombisa leswaku vamachonisi a va ha xaveleleki loko se va lava mali ya vona, leswi fananisiwaka na ku rheta ka nhlampfi leyi loko yi ri ematini hikuva a va ha lavi no twa nchumu.
- Ku 'dya rikoko ra xilondza' eka ntila wa 32 lowu nge: 'Vona va ri karhi va dya rikoko ra xilondza' i xivulavulelo lexi vulaka ku xaniseka hi ku pfumala swakudya. Hi xivulavulelo lexi mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu lava lombaka mali eka vamachonisi va sala va xaniseka swinene hi ku hanya evusiwaneni ku ri hi ku va tirha, loko vamachonisi lava va ri karhi va tiphina hi timali ta vona.

Matirhiselo ya mutlhokovetseri ya ririmi ra vutshila eka xitlhokovetselo lexi ma humelerisa vuswikoti bya yena byo paluxa swiendlo swa vanhu lava lombisaka timali hi xikongomelo xo kuma ntswalo, laha va xanisaka vanhu lava va lombeke mali eka vona loko vona va ri karhi va dya kahle.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 06

X&R = 04

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 29 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

'XIVITI XA XIKHOMELA' – NW Phakula

- 2.1 Xitlhokovetselo lexi xi humelerisa hungu ra munhu loyi a tsandzekaka ku rivalela munhu loyi a n'wi tshikeke hambiloko se ku hundzile nkarhi wo leha munhu wa kona se a hundzile emisaveni, leswi tlhelaka swi xanisa yena.√√ (2)
- 2.2 'Eka vappfumerikuloni u hundzukile wachi ya vona.'/Ntila wa 3.√

KUMBE

- 'Ku ku veka mubi wa nsimbhi ke, swi tsandza kwihi swona?'/Ntila wa 4.√ (1)
- 2.3 mbitsi./D.√ (1)
- 2.4 'Dungekile' i ku va mati lama tengeke ma pfindlukile/hakasekile ma sala ma thyakile.√ Mutlhokovetseri u kombisa hilaha munhu loyi a tshamaka a khunguvanyekile/karhatekile emoyeni no pfumala kurhula hakona hikwalaho ko tsandzeka ku rivalela.√√ (3)
- 2.5 Leswaku munhu loyi wa vaviseka swinene hikokwalaho ko tsandzeka ku rivalela.√ (1)
- 2.6 A ndzi ta rhulisa mbilu ndzi rivalela munhu loyi a ndzi twiseke ku vava.√√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[10]

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU**'NKUWA' – MA Khosa**

- 3.1 Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi dyondzo leyi swi tikaka ku yi kuma hikuva ku hlaya tibuku a swi olovi kambe mbuyelo wa kona wa tsakisa. Mutlhokovetseri u tsundzuxa vanhu leswaku hambiloko swi tika ku dyondza va fanele ku tiyisela.√√ (2)
- 3.2 'Handlekaswona u ta dya ku vonateka.'/Ntila wa 23.√ (1)
- 3.3 tlula mpimo./B.√ (1)
- 3.4 Ku 'juluka' swi vula ku huma nyuku/ku huma mati yo dzunga emirini ku fana naloko munhu a ri eku tsutsumeni.√ Eka xitlhokovetselo lexi mutlhokovetseri u tirhisile rito leri ku kombisa leswaku loko munhu a dyondza hi ku tiyimisela wa humelela.√√ (3)
- 3.5 Wu humelerisa leswaku ku hlaya tibuku kumbe ku dyondza swi na mbuyelo wa kahle.√ (1)
- 3.6 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va nga chavi ku dyondza na ku hlaya tibuku hambiloko swi vava hikuva mbuyelo wa kona hi lowunene.√√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU**'XIBODZE XA MUNGHANA' – KJ NGOBENI**

- 4.1 Xitlhokovetselo lexi xi humelerisa xifaniso xa vavanuna lava tsundzuxiwaka leswaku va tshika ku navela vasati va van'wana na leswaku va fanele ku rhandza vasati va vona ntsena.√√ (2)
- 4.2 'Hikuva xi ta ku swirha timbilu na xona.'/Ntila wa 33.√ (1)
- 4.3 vukheta./C.√ (1)
- 4.4 'Ku kanya mbilu' swi vula ku tiyisela eka swilo leswi nga ku oloveleki/tikaka.√ Mutlhokovetseri u hlamusela leswaku wanuna u fanele ku tiyisela a tikhoma, a nga pfumeli ku ringiwa hi ku navela nsati wa un'wana.√√ (3)
- 4.5 U hlamusela leswaku loko wanuna o rhandzana na vasati va van'wana a nga tikuma a ri ekhombyeni leri a nga ta tsandzeka ku huma eka rona.√ (1)
- 4.6 I xitsundzuxo xa kahle hikuva xi ta endla leswaku vavanuna va xixima vasati va van'wana.√√ (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- [10]**

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO**SWIRILO – VA Mudau****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU****'NGUBYANI' – VA Mudau**

- 5.1 Xitlhokovetselo lexi xi humelerisa hungunkulu ra munhu wa vunwa loyi a tshamelaka ku lwisa vanhu hi ku famba a hamba.√√ (2)
- 5.2 'Timhaka a nga ti tlhaverisi hi sana.'/Ntila wa 25.√ (1)
- 5.3 holovisa./C.√ (1)
- 5.4 Rito 'peta' ri vula ku nghenisa nchumu ematini.√ Eka xitlhokovetselo lexi ri tirhisiwile ku kombisa leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena loko a kuma vanhu/munhu a ri eku dyeni na yena u fika a dya handle ko kombela kumbe ku rhambiwa leswaku a dya.√√ (3)
- 5.5 Ndlela leyi munhu loyi a nghenaka hi xihatla hayona etindlwini ta vanhu a nga languteriwangi/rindzeriwangi.√ (1)
- 5.6 A ma fambelani na xiyimo xa yena hikuva tanihi munhu loyi a tirhaka a a fanele a va xikombiso lexinene, a tshika ku lwisa vanhu hi ku hleva.√√ (2)
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) [10]

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**NOVHELE****XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

- Xivuriso lexi nge: 'Xihandzandzilo xo tihandzela' xi tirhisiwa ku vula loko u tivavisile hi ntirho lowu u nga tirhandzela wona, u nga rhumiwangi hi munhu. Ntiyiso wa mhaka leyi wu humelerisiwa hi swiendlo swa Johnson Hlongwane etsalweni.
- Johnson Hlongwane a a tirha kahle tanihi museketeri/mupfuneti wa mininjhere efemeni ya PPE kambe hikokwalaho ka mavondzo u sungurile ku tivavisa hi ku venga Ephraim Chavalala loyi a a nga n'wi dyohelangi nchumu.
- Hikokwalaho ka matirhelo ya Chavalala ya xiyimo xa le henhla, Hlongwane u sungurile ku endla matshalatshala ya ku n'wi onha vito leswaku a nga xi kumi xitulu xa vuhlanganisinkulu kambe a hlongoriwa entirhweni.
- Hlongwane a a chava matirhelo lamanene ya Chavalala hikuva a a ehleketa leswaku u ta n'wi tekela xitulu xa ku va mupfuneti wa mininjhere kutani a vona swi antswa leswaku ku thoriwa munghana wa yena George Mathebula, loyi a a tirha eka *Summit News*.
- Ku tiyisisa leswaku Chavalala a nga tlakusiwi, loko a ri na mutirhikulobye Mukhari a a n'wi vulavula ku biha ku ri ndlela yo kota ku kuma nseketelo eka yena.
- U hlohloterile mininjhere Brooks leswaku Chavalala a nga nyikiwi ntirho wa vuhlanganisinkulu, a vula leswaku wa ha ri ntsongo, yi ri ndlela yo n'wi sivela ku tlakusiwa.
- Loko a twile leswaku Chavalala u fanele ku ya eEurope, u hlohloterile Brooks leswaku a nga pfumeleli munhu wa xivumbeko xo fana na xa Chavalala ku ya yimela feme, a vula leswaku loyi a nga yimelaka feme kahle i Mathebula.
- Loko a vona onge makungu ya yena ya ku sivela Chavalala leswaku a nga yi a ya yimela feme eEurope a ma tirhi kahle, u ngungumerile navusiku a ya eka n'anga ya yena Xingovenana eFotini.
- Hlongwane u kunguhatile na vanghana va yena leswaku ku yiviwa cheke ehofisini ya Nyeleti ku ya hakeriwa xikweleti xa Chavalala eka OK eTzaneen leswaku loko swi ta kumeka Chavalala a ta hlongoriwa entirhweni.
- Loko cheke yi yiviwile yi nyikiwile Jerico leswaku a fojara minsayino ya yena na Brooks kutani a nyika Maria ku ya hakela xikweleti xa Chavalala eka OK.
- Loko timhaka ti bihile hikokwalaho ka leswi Sejeni Mlambo a endleke vulavisisi kahle, Jerico na Maria va khomiwile, laha xihundla xa leswaku a va rhumiwile hi Hlongwane xi humeleke erivaleni.
- Hlongwane u komberile ku pfuniwa hi ntukulu wa yena Lunga loyi a a ri gqweta leswaku a nga voniwi nandzu kambe a swi pfunangi nchumu.
- Eku heteleleni Hlongwane a nga vuyeriwangi hi nchumu hikuva ematshan'weni ya ku va Chavalala a hlongoriwa, yena na vanghana va yena va pfaleriwile ekhotsweni hikokwalaho ka vukungundzwana lebyi va byi endleke, leswi ku nga va ku vaviseka lokukulu loku a nga lo tilavela.

Hinkwaswo leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa na ku seketela kahle xivuriso lexi nge: 'Xihandza ndzilo xo tihandzela' lexi tirhisiwaka ku vula loko u tivavisile hi ntirho lowu u nga tirhandzela wona, u nga rhumiwangi hi munhu, leswi fanaka swinene na leswi endliweke hi Hlongwane swa ku tilavela ku vaviseka a nga rhumiwangi hi munhu.

MAAVELO YA TIMARAKA: V = 15
X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 7: XIMBANGU**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

- 7.1 I xa vuhlanganisinkulu.√ (1)
- 7.2 Hi le Europe.√ A a ya yimela feme ya PPE enhlengoletanwini ya van'wamabindzu va misava hinkwayo.√ (2)
- 7.3 Hileswi Brooks a a pfumerile ekusunguleni leswaku Mathebula hi yena a nga ta teka xitulu xa vuhlanganisinkulu kambe se a a jikile a vula leswaku a nge tholi munhu bodo yi nga swi tivi hikuva hi yona yi tholaka.√√ (2)
- 7.4 vilerisiwa./C.√ (1)
- 7.5 Swi kombisa leswaku i munhu wa mavondzo na rivengo.√√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 7.6 Swi va lemukisa hi khombo ra ku twanana hi swilo exihundleni hikuva swi nga endla munhu a ku jikela u pfumala vumbhoni kumbe munhu wo ku yimelela.√√ (2)
- 7.7 I mhaka ya kahle hikuva vanhu loko va ri vatirhikulobye va fanele ku rhandzana na ku tsakelana, leswi pfunaka leswaku va tirha va tsakile.√√

KUMBE

- A hi mhaka ya kahle hikuva ntirho wa yena wu nga salela endzhaku, leswi nga vilerisaka varhangeri va yena.√√ (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 7.8 I George Mathebula./I Mathebula.√ I sejeni Mkhonto.√ (2)
- 7.9 A a kunguhatile na Hlongwane ku yiva cheke ya feme ya PPE va ya hakela xikweleti xa Chavalala eka OK leswaku loko swi ta kumeka Chavalala a ta hlongoriwa entirhweni ku ta nghena yena.√√ (2)
- 7.10 A a ya kombela ku yimeriwa ekhoto eka ntukulu wa yena Lunga Khuzwayo.√ (1)
- 7.11 Leswaku murhi wa Xingovenana wa ha n'wi sirhelerile hikuva yena a a nga si khomiwa hambileswi vanghana va yena se a va khomiwile.√ (1)
- 7.12 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku loko munhu a endlile nandzu murhi a wu nge n'wi tirheli, u ta kumeka.√√ (Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)

- 7.13 I ntlimbo wa le handle√ lowu a vangeriweke wona hi Mlambo loyi a a endlile ndzavisiso wa yena kahle, laha se a a swi vona leswaku u ta khomiwa.√

KUMBE

I ntlimbo wa le ndzeni√ lowu a tivangeleke wona hikwalaho ka rivengo leri a a ri na rona eka Chavalala, laha a kunguhateke ku n'wi hlongorisa entirhweni kambe a tsandzeka.√

(2)

- 7.14 A ndzi ta vilela/nyuma/tisola swinene√ hikuva a ndzi ta va ndzi va hundzurile swigevenga/hikuva a ndzi ta va ndzi va onhile mavito/hikuva a ndzi ta va ndzi endlile leswaku va heleriwa hi mintirho.√ A ndzi ta ya ndzi ya tisola no kombela ku rivaleriwa eka leswi ndzi nga va endla swona.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)

(3)

[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

I ntiyiso leswaku loko munhu a ringeta ku hanya vutomi bya ku tsakisa van'wana a kandziyela ku navela ka mbilu ya yena u tala ku hlangana na swiphiqo leswi endlaka leswaku a tsandzeka ku hetisisa ku navela koloko. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi leswi humeleleke Nyiko na Madambi, vana va Mufundhisi Tlhomandloti lava a va hanya vutomi byo tsakisa tata wa vona kutani vona va tshikelela ku navela ka leswi a va swi lava evuton'wini, leswi a swi va tikela swinene.

- Mufundhisi Tlhomandloti minkarhi hinkwayo a a vangela vana va yena ntshikelelo hi ku sindzisa leswaku va fanele ku va vo rhanga eka hinkwaswo na ku va xikombiso lexinene evanhwini.
- Madambi na Nyiko va tinyiketele ku endla ku rhandza ka tata wa vona hambileswi va ringeteke ku n'wi kombisa leswaku a swi olovi, swa tika leswi a a swi languterile eka vona. Mufundhisi Tlhomandloti u va byerile leswaku yena i muleteri wa vanhu, u ta leterisa ku yini loko swa muti wa yena swo ka swi nga fambi kahle.
- A a langutela leswaku vana va yena havambirhi va va vafundhisi, va hanya vutomi byo tenga byo pfumala swihoxo no va va kota hinkwaswo. Ku va Nyiko a rhandza ku basa swinene kambe a nga tlharihanghi exikolweni a swi n'wi vangela ntshikelelo hikuva tata wa yena a nga tsakisiwi hi mhaka leyi hikuva a a langutele leswaku a tlula hinkwavo eka hinkwaswo.
- Madambi yena a a tlharihile etidyondzweni kambe a a ri na futa, na swona leswi a swi nga tsakisi tata wa yena loyi a a langutele leswaku a swi kota hinkwaswo.
- Nyiko u dyondzerile vufundhisi leswaku a ta fana na tata wakwe loyi na yena a a ri mufundhisi. U nyikiwile kereke leswaku a yi fambisa, laha a yi fambiseke kahle a ko a nyikiwa na vito ra *murisi lonene*.
- Eku heteleleni Nyiko u werile endzingweni wa vuoswi na N'wa-Mdanisi, un'wana wa swirho swa nhlengeletano ya kereke ya yena. Mhaka ya yena yi tengiwile kutani a hluvuriwa nguvu ya yena ya vufundhisi. Leswi swi n'wi vavisile swinene kufikela loko a teka xiboho xo tidlaya hi ku va a titwa a tsandzekile evuton'wini.
- Madambi yena u rhandzanile na Soluka wa Muqhoza kambe tata wa yena a ala leswaku a rhadzana na nhwana wo ka a nga ri Mutsonga hikuva a nga lavi ku va na vatukulu va Maqhoza, leswi nga ta onha ku tenga na ku hetiseka ka vona tanihi Vatsonga.
- Madambi u tibohile ku ka a nga n'wi teki Soluka ku landzelela xileriso no tsakisa tata wa yena kambe a tshama a nga rhandzani na munhu hikuva a nyiketile mbilu ya yena eka Soluka loyi a a aleriwa ku n'wi teka. Vutomi bya Madambi eka timhaka to sungula ndyangu ti salerile endzhaku hikuva Nyiko, ndzisana ya yena se a a ri na nsati na vana loko yena a arisiwile ku tisungulela wa yena muti na nhwana loyi a a rhandza yena.
- Madambi u kumile ku tshunxeka a tekana na Soluka endzhaku ka rifu ra tata wa yena.

Andlalo lowu nga laha henhla wu seketela swinene mhaka ya ntiyiso wa leswaku vanhu loko va ringeta ku hanya vutomi byo tsakisa van'wana va hetelela va vaviseka evuton'wini hi ku tsandzeka ku fikelela ku navela ka timbilu ta vona.

MAAVELO YA TIMARAKA:

$$V = 15$$

$$X\&R = 10$$

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 9: XIMBANGU**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

- 9.1 I Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti./I Nyiko Tlhomandloti./I Nyiko.√ (1)
- 9.2 N'wa-Mdanisi u xisile Nyiko a vula leswaku n'wana wa yena wa vabya u kombela a ta n'wi khongelela kasi o hamba, a ku ri rhengu ro n'wi phasa leswaku a ta rhandzana na yena.√√ (2)
- 9.3 Eka siku ro sungula loko xi vuyile ekaya a xi titwa nandzu ku kala xi kombela nsati leswaku a xi khongelela kambe eka masiku laman'wana se a xi fe ripfalo xi nga ha vileli na loko xi vuya ekaya.√√ (2)
- 9.4 vaviseka./C.√ (1)
- 9.5 U va lemukisa hi khombo leri nga va welaka loko va endlela vanhu va rimbewu ro hambana na ra vona swikhongelo emitini ya vona va ri voxo.√√ (2)
- 9.6 Xi vile ntiyiso hikuva mhaka ya Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti na N'wa-Mdanisi a yi ri xihundla kambe eku heteleleni yi humerile erivaleni ku kala a hluvuriwa na nguvu ya vufundhisi.√√ (2)
- 9.7 Ya humelela hikuva swi tele leswaku loko munhu a loveriwa hi munhu loyi a n'wi rhandzaka ngopfu a tsandzeka ku amukela rifu ra kona kutani na yena a hundza emisaveni.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 9.8 A ndzi ta va ndzi xi tsundzuxile leswaku xi nga tidlayi hikuva ku hava xiphiso lexi nga heriki. A xi ye emahlweni xi khongela, Xikwembu xi ta xi pfuna.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)
- 9.9 Madambi.√ A xi ri esirheni ra tata wa xona Mufundhisi Tlhomandloti./A xi ri esirheni ra tata wa xona.√ (2)
- 9.10 A xi ya kombela ku tshunxiwa hi tata wa xona leswaku xi teka Soluka hikuva a xi n'wi tshembisile leswaku a xi nge n'wi teki.√√ (2)
- 9.11 I ntlimbo wa le handle√ lowu xi vangeriweke wona hi tata wa xona Mufundhisi Tlhomandloti loyi a a xi alela ku teka Soluka hileswi a a ri Muqhoza, a lava xi teka nhwana wa Mutsonga.√ (2)
- 9.12 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ku va na rirhandzu ra ntiyiso swi vula ku tshembeka eka munhu loyi ndzi n'wi rhandzaka hambiloko hi hlangana na swiphiso hi ta kota ku swi hlula.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 9.13 Ma paluxa leswaku a xi ri n'wana wo yingisa no xixima swinene hikuva a xi teka swiletelo swa vatswari hambiloko swi lwa na ku navela ka xona.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 9.14 Ma endla ndzi twa ku vava swinene emoyeni wa mina√ hikuva u xanisa vana hi ku va a va vekele milawu yo tika.√ (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Ntiyiso wa mavulavulelo lama nge: 'Hi le khwirini va nga tlheleriki kambe emarhumbini va tlhelela', lama hlamuselaka leswaku hambu munhu o hambana na nsati kumbe nuna wa yena, swa koteka ku tlhela a ya kombela rivalelo va pfuxa vukati bya vona, wu tihumelerisa kahle eka vutomi bya Ntsengele Godfrey Kubayi.

- Ntsengele Godfrey Kubayi loyi a a tiveka ngopfu hi vito ra Godi, a a tekanile na Lindiwe laha a va katekisiwile hi vana vanharhu ku nga Ganyani, Sorota na Wisani.
- Loko va ha ku tekana, ndyangu wa vona a wu ri ndyangu wa rirhandzu na kurhula. Godi a a hamba a vuya ekaya hi nkarhi naswona a a hlayisa ndyangu wa yena himfanelo.
- Swilo swi vile swi hundzuka loko Godi a kumile ntirho wa vumininjhere eka GDC laha a nga fika a rhandzana na Mafloza loyi a a ri mabalanantsongo eka GDC, leswi endleke leswaku a sungula ku kala a nga ha hlayisi ndyangu hi mfanelo a tlhela a nga ha vuyi hi nkarhi ekaya. Nkarhi wun'wana a pfa a nga vuyi, a sukela Lindiwe na vana a pfanga no vula leswaku a hi vana va yena.
- Lindiwe u komberile malume wa Godi, Sambula leswaku a n'wi tshinya kambe Godi a nga n'wi yingisangi, laha a heteleleke hi ku rhurha ekaya ka yena a ya tshama emutini wa Mafloza eka Siyandhani a tlhela a lomba na mali eka GDC a akela Mafloza yindlu leyikulu. Lindiwe u sarile a kurisa vana a ri yexe.
- Godi na Mafloza va tsandzekile ku lawula rirhandzu ra vona kufikela laha va nga hlongoriwa entirhweni hikwalaho ka leswi va nga kumeka va endla timhaka ta masangu ehofisini.
- Endzhaku kaloko va hlongoriwile entirhweni, vutomi byi sungurile ku tika eka Godi hikuva Mafloza a a nga ha n'wi voni a ri nchumu hikwalaho ka leswi a a kumanile na munghana wa yena Japisa loyi a n'wi ngheniseke eka mabindzu ya tithenda.
- Godi u xanisiwile no yeyisiwa hi Mafloza na vana va yena a kala a longa leswi nga swa yena a tlhelela ekaya ka yena kambe a fika a chava ku nghena. Hiloko a ya eka Masindi, nsati wa malume wa yena Sambula, loyi a nga rhamba hahani wa yena Rheyila leswaku va n'wi heleketa a ya kombela rivalelo eka Lindiwe.
- Hambileswi a nga rhang a vula leswaku wa ha ta vulavula na vana, Lindiwe u hetelele a n'wi rivalerile laha a nga byela na vana va yena leswaku va n'wi rivalela hikuva hi yena tata wa vona. Na loko va n'wi endlerile nkhuvo wo n'wi khensa, Lindiwe loko va n'wi nyika khiya ra movha lowu va n'wi xaveleke tanihi nyiko yo n'wi khensa, u arile ku ri amukela hi yexe a vitana Godi leswaku ku va yena a ri amukelaka.

Leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa mavulavulelo lama nge: 'Hi le khwirini va nga tlheleriki kambe emarhumbini va tlhelela', tanihileswi Godi a a sukerile Lindiwe na vana va yena kambe u tlhelerile a ya kombela rivalelo kutani va n'wi rivalela.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANLANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 11: XIMBANGU**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

- 11.1 Land Rover.√ A wu xaviwile ePolokwane.√ (2)
- 11.2 Mafloza Construction.√ I khampani ya tithenda ta ku aka tindlu.√ (2)
- 11.3 Japisa./D.√ (1)
- 11.4 U va lemukisa hi ku xaniseka loku va nga hlanganaka na kona loko va sukela miti ya vona va ya tshama eswigangwini./U va lemukisa hi khombo leri va nga welaka eka rona loko va sukela miti ya vona va ya tshama eswigangwini.√√ (2)
- 11.5 Hileswi a a tibyerile leswaku hi yena nhloko ya muti tanihileswi ku nga yena loyi a akeke yindlu leyi a va tshama eka yona.√ (1)
- 11.6 I ntlimbo wa le ndzeni√ hikuva u lo tivangela hi ku siya nsati wa yena na vana a ya tshama emutini wa Mafloza.√ (2)
- 11.7 Ndzi nga vula leswaku u endlile kahle hikuva leswi Mafloza a nga swi endla a swi kombisa kahle leswaku a a nga n'wi voni a ri na nkoka.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 11.8 A ndzi ta n'wi tsundzuxa leswaku a tshika ku xanisa Godi hikuva u n'wi akerile yindlu a tlhela a n'wi kurisela vana va yena.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)
- 11.9 A ku ri wa nkhuvo lowu vana va Lindiwe a va wu endlerile mana wa vona ku n'wi khensa ku va a va kurisile a va dyondzisa na xikolo.√√ (2)
- 11.10 Lindiwe u arile ku amukela xikhiya xa movha kutani a vitana nuna wa yena Godi leswaku a ta xi amukela tanihileswi a ku ri yena nhloko ya muti.√√ (2)
- 11.11 Lindiwe a a dyondzisa vana va yena ku xixima tata wa vona hambiloko a nga va kurisangi kambe Mafloza a a dyondzisa vana va yena ku yeyisa Godi, a va byela leswaku a hi yena tata wa vona hambileswi a va akeleke yindlu a tlhela a va hlayisa.√√ (2)
- 11.12 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi fanele ku khensa loko vatswari va mina va ndzi endlerile leswinene.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 11.13 I Godi√ hikuva tsalwa ri rhendzeleka eka yena.√

KUMBE

- I Godi√ hikuva u na ku navela ko karhi loku a tsandzekaka ku ku fikelela hikokwalaho ka ku siveriwa hi swiyimo swo karhi.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 11.14 A ndzi ta nyuma√ hikuva ntirho lowu wu kala wu va kona hikwalaho ka vusopfa byo va ndzi sukerile ndyangu wa mina.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[25]

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni****XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa, ya nyika vutivi byo karhi na ku tshinya mahanyelo yo huma endleleni. Leswi swi tiyisisiwa kahle hi ntsheketo wa 'Evukon'wanini bya N'wamhunti', xihungwana xa matimu na swikhholwakholwana xa 'Buloho ra Khujwana' na xiphato xa ndhavuko xa 'Shilungwa'.

- Eka ntsheketo wa 'Evukon'wanini bya N'wamhunti' ku vulavuriwa hi N'wamhunti loyi a nga kombela N'wampfundla leswaku a n'wi heleketa evukon'wanini bya yena na ku n'wi pfuna hi miehleketo yo kunguhata riendzo, laha N'wampfundla a n'wi byeleke leswaku va fanele ku suka ka ha ri mpundzu na ku longa swakudya. Leswi swi dyondzisa leswaku loko munhu a lava ku endla xo karhi, swi kahle ku kombela ku pfuniwa eka lava a hanyaka na vona.
- Endleleni N'wampfundla u yengile N'wamhunti a ku va hunguta ndzhwalo hi ku cukumeta swakudya swin'wana hi xindzhaku kambe N'wampfundla a nga cukumetangi swa yena, u lo cukumeta mabuwa, leswi nga endla leswaku a sala a ri na swakudya loko swa munghana wa yena swi herile. Leswi swi dyondzisa leswaku munhu a nga fanelangi ku tshemba hinkwaswo leswi vanghana va yena va n'wi byelaka swona na ku va na vuxiyaxiya loko a endla swilo.
- Loko va fika evukon'wanini N'wampfundla u humesile timbuva ta yena a sungula ku dya a tsona N'wamhunti. Hikwalaho ka ndlala, N'wamhunti u sukile a ya exivaleni a fika a yiva mbuti a yi dlaya a dya kutani a tumbeta dzovo ehansi ka sangu. N'wampfundla u tivisile vandyangu hi ku tiyimbelerisa xinsin'wana, leswi dyondzisaka leswaku munhu a nga fanelangi ku tshemba munghana.
- Loko N'wamhunti a vutisiwile u pfumerile a tlhela a kombela ku rivaleriwa. Ntombi ya yena yi n'wi rivalerile yi tlhela yi kombisa leswaku mbuti a yi ri ya yona. Leswi swi dyondzisa leswaku i swa nkoka ku kombela rivalelo loko u dyohile.
- Vandyangu na vona va n'wi rivalerile hikwalaho ka ku va a vulavurile ntiyiso. N'wampfundla u vuye a hlongiwa na nhwana loyi a a lava yena a nga n'wi kumangi, leswi endleke leswaku a khomiwa hi tingana. Leswi swi nyika vutivi bya leswaku loko munhu a endlela un'wana swo biha swi ta vuya hi yena.
- Xihungwana xa matimu na swikhholwakholwana xa 'Buloho ra Khujwana' xi vulavula hi buloho leri nga epatwini ra Tzaneen na Lydenburg. Eka buloho leri ku humelerile tinghozi to tala kufika laha ku tshembiwaka leswaku ku na swipuku. Leswi swi nyika vutivi bya leswaku loko munhu a hundza eka buloho leri u fanele ku chayela hi vukheta na vuxiyaxiya leswaku a papalata tinghozi.
- Ku khorwiwa leswaku eka buloho leri ku na xipuku lexi vuriwaka Kati, lexi xanisaka vavanuna lava yimaka va xi nyika lifiti kutani va xi gangisa, laha xi hetelelaka xi va yisa emasirheni na le kaya ka xona. Leswi swi tshinya vavanuna lava loko va vona nhwanyana va tsandzekaka ku tikhoma xikan'we na lava nga chaviki ku nyika munhu lifiti navusiku hambu va nga n'wi tivi.
- Xiphato xa ndhavuko xa 'Shilungwa' xi hlamusela hi matimu ya Hosi Shilungwa Mhinga na mintirho ya yena leyinene leyi katsaka ku ala ku phuntisiwa hi tinxaka timbe na ku lwela masipala. Xiphato lexi xi pfuna swinene hikuva xi khutaza vahlayi leswaku va nga pfumeli ku phuntisiwa va dyeriwa swilo emahlweni ka vona. Xi pfula mahlo na le ka varhangeri van'wana ku tiva leswaku va fanele va rhangela vanhu hi ku tirhisa vutlhari.

Hinkwaswo leswi hlamuseriweke laha henhla swi tshikelela/tiyisisa mhaka ya leswaku matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa, ya nyika vutivi byo karhi na ku tshinya mahanyelo yo huma endleleni.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)**'NHWANYANA WA VUHLALU'**

- 13.1 Va kumile leswaku meno ya yena hi wona ya nga basa ya ku paa, ku tlula ya vona hinkwavo.√√ (2)
- 13.2 Loko nuna wa Xikhegu a tlhelerile eJoni vamuti va sarile va tlula xileriso lexi a va nyikiwile hi nuna wa yena xo huma eka nyoka, va byela Xikhegu leswaku vona a va nge swi koti ku tirhela munhu a lo tshama kutani va n'wi nyika tshuri na musi leswaku a kandza mavele.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 13.3 layiwile./D.√ (1)
- 13.4 Swi kombisa leswaku i vatswari va vutihlamuleri lava va kombisaka rirhandzu eka n'wana wa vona.√ (1)
- 13.5 U va lemukisa hi khombo leri nga vaka kona loko vanhu va nga landzeleri swileriso leswi va nyikiweke swona.√√ (2)
- 13.6 Swa humelela hikuva va kona vatswari lava va vengaka nsati wa n'wana wa vona hikwalaho ka leswi a nga swi koteki ku sweka vuswa ehansi a kota ku tirhisa xitofu, va vula leswaku vona a va dyi vuswa bya xitofu.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

XIHUNGWAHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)**'KU TIHORISA HIV/AIDS HI VANA LAVATSONGO'**

- 13.7 Leswaku xitsongwatsongwana xa HIV/AIDS xa tshunguleka hi ku etlela na vana lavatsongo va vanhwanyana.√√ (2)
- 13.8 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi hlela leswi ndzi swi twaka leswaku ndzi nga vavisi vanhu van'wana.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 13.9 Ndzi nga va tsundzuxa leswaku va fanele ku landzelela vutshunguri lebyi nga kona etindhawini ta rihanyo, ku nga ri ku xanisa vana lavatsongo va vanhwanyana.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)**'NELSON MANDELA'**

- 13.10 Ku khomiwa na ku tshunxiwa ka Nelson Mandela loyi a nga lwela ntshuxeko wa tiko ra Afrika-Dzonga na Afrika hinkwaro.√√ (2)
- 13.11 'U rhurherile Afrika hinkwayo eAfrika-Dzonga'./Ntila wa 42.√ (1)
- 13.12 U hlamusela leswaku i tiko ra vanhu va tinxaka/mihlovo yo hambanahambana.√√ (2)
- 13.13 U vula leswaku swilo se swi tshamisekile, vanhu a va ha hlupheki eAfrika-Dzonga.√ (1)
- 13.14 Leswaku tiko hinkwaro ra khensa leswi Nelson Mandela a nga ri lwela.√√ (2)
- 13.15 A ndzi ta tsaka swinene√ hikuva a swi ta va swi vula leswaku endyangwini wa ka hina ku na munhu wa nkoka loyi a lweleke tiko ra Afrika-Dzonga ku kondza ri kuma ntshuxeko.√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) [25]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25

XIYENGE XA C: NTLANGU**XIVUTISO XA 14: XITSALWANA****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Munghana wa ntiyiso wa ku seketela eka leswinene a tlhela a ku kombisa na ku ku tsundzuxa ku lulamisa swihoxo leswi u swi endlaka evuton'wini. Ntiyiso wa mhaka leyi wu tihumelerisa eka vunghana bya Mavhavaza na Matanato.

- Mavhavaza na Matanato a va ri vanghana lava a va tshama swin'we ehositele ya Jeppe eJoni laha a va tshama va ri karhi va vonisana na ku tsundzuxana hi swa vutomi.
- Matanato a a tsakela ngopfu vutomi bya le Joni, a rhandza na vavasati va Joni laha a a nga ha lavi ku tlhelela ekaya, a a lava ku teka Rhoda nhwana wa Joni, a vula leswaku nsati wa yena N'wa-Xirhami i xidakwa.
- Mavhavaza u n'wi kombisile leswaku u endla xihoxo hi ku kholela nsati wa yena wa xitekwa a tlhela a n'wi kombisa leswaku swa antswa a tlhelela ekaya a ya rivalelana na nsati wa yena hikuva hi yena a nga na nkucetelo eka hanyelo ra nsati wa yena.
- Loko Matanato a vula leswaku vavasati va Machangana a nga va lavi hikuva na ku hlamba a va hlambi, Mavhavaza u n'wi tsundzuxile leswaku a nga vulavuli ku biha hi vavasati va le makaya hikuva na yena hi xiviri u tswariwile hi wansati wa le makaya.
- Mavhavaza u byerile Matanato leswaku loko swi nga ha koteki leswaku yena na nsati wa yena N'wa-Xirhami va vuyelelana swa antswa a tlhelela ekaya a ya lava hlantswana a teka yona a yi xavela tirhoko yi ambala tona leswaku yi ta fana na vavasati va Joni lava a lavaka vona.
- Endzhaku ka loko Mavhavaza a kombisile leswaku Matanato na Rhoda va fana naswona xivongo xa Rhoda xa ka Chanki i xin'we na xa ka Chauke, Matanato u lavisisile kutani a kuma leswaku Rhoda i n'wana wa buti wa yena Tshikani Chauke loyi a a khorwile eJoni.
- U tlhelerile ekaya a ya rivalelana na nsati wa yena N'wa-Xirhami kutani a n'wi lavela hlantswana leyi a nga famba na yona eJoni a yi xavela na tirhoko.
- Matanato u hetelerile a khensa munghana wa yena Mavhavaza ku va a n'wi nyikile switsundzuxo leswi swi nga endla leswaku a tlhelela ekaya ka yena a tlhela a hanya hi kurhula na ndyangu wa yena.

Nkanelo lowu nga laha henhla wu tiyisisa leswaku munghana wa ntiyiso wa ku seketela eka leswinene a tlhela a ku kombisa na ku ku tsundzuxa ku lulamisa swihoxo leswi u swi endlaka evuton'wini tanihileswi Mavhavaza a swi endleke eka Matanato. U n'wi kombisile leswaku a a endla xihoxo loko a kholela N'wa-Xirhami a tlhela a n'wi tsundzuxa ku tlhelela ekaya a ya lava hlantswana.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 15: XIMBANGU**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

- 15.1 Ehositele ya Jeppe./Ehositele.√ A swi ri eku nweni ka byalwa.√ (2)
- 15.2 Matanato a a dyile nyama leyi a rhumiwile leswaku a nyika ximanga hi mulungu wa yena, xona a xi nyika mulaza lowu a wu fanele wu dyiwa hi yena.√√ (2)
- 15.3 Mavhavaza a a tiyisela, hambiloko a biwa a a ya emahlweni a va tirhela valungu va kona kasi Matanato yena a a nga tiyiseli, a a nyangatseka a tlhela a lan'wa.√√ (2)
- 15.4 ntiyiso./B.√ (1)
- 15.5 I ntlimbo wa le handle√ lowu a a vangeriwa wona hi nsati wa mulungu loyi a a n'wi khomile hi tihanyi, a n'wi tsona na swakudya swo fana na nyama na mihandzu kambe a nyika ximanga.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 15.6 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ndzi fanele ku vulavula ntiyiso loko ndzi lava ku pfuneka.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 15.7 Ya khorwisa hikuva va kona valungu lava nga na rivengo ra xihlawuhlawu leri endlaka leswaku va endla hi matimba ya vona hinkwawo leswaku Vantima va xaniseka.√√
(Amukela na man'wana mavonelo na maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 15.8 Hi Matanato√ na N'wa-Xirhami.√ (2)
- 15.9 Xihangalasi u sindzisile ku nghena emutini wa Mavhavaza a ri karhi a arisiwa hi lavakulu kambe yena a ku u lava Topisa wa yena na n'wana wa yena.√√ (2)
- 15.10 Ya kombisa leswaku i munhu wo tikhoma kahle a nga hanyi vudlakuta.√√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 15.11 Leswaku tanihileswi a a rhandzaka Topisa u ta n'wi teka na n'wana wa yena.√ (1)
- 15.12 Hileswi Topisa a nga n'wana wa buti wa Matanato kutani Matanato i tatanantsongo wa Topisa.√√ (2)
- 15.13 I mhaka ya kahle hikuva a a nga ha ta swi kota ku tthelela eBileni Masia hikuva a a sukile hi ku chava ku dlayiwa.√

KUMBE

A hi mhaka ya kahle hikuva swi endla onge hi yena a nga tekiwa hikuva u akile evukon'wanini.√
(Maraka i yo seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)

- 15.14 A ndzi ta tsaka√ hikuva a a ri munhu wa vutihlamuleri loyi a a tiyimiserile ku aka muti na ku ndzi hlayisa. √
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Xivuriso lexi nge: 'Rhurhela mbyana yi ta ku luma', lexi vulaka leswaku munhu wa mona u sandza, a hleva a lumbeta na la n'wi pfunaka, xi tipaluxa swinene eka vutomi bya N'wa-Vusika na Boneka etsalweni leri.

- Boneka u kurisiwile hi kokwana wa yena na vamakwavo. A va hanya evuswetini lebyikulu laha a va ri hava swakudya, hambu swi ri swiambalo swo cinca a va nga ri na swona. A va tiva ku cinca swiambalo loko vo tshuka va hlakaleteriwele hi van'wana.
- N'wa-Vusika hi ku vona vusweti bya Boneka u n'wi komberile eka kokwa wa yena leswaku a ta n'wi pfunaka ku sala na Fambeleni loko yena a ya emasin'wini, laha a n'wi kuriseke hi rirhandzu, a n'wi hluvula vusiwana ku kondza a tiva no hlamba a basa, a suka na tiphadi leti a a ri na tona.
- N'wa-Vusika u komberile Xikweni leswaku Boneka a cineriwa hikuva se a kurile, laha endzhaku ko cineriwa Xikweni a n'wi tekeke a ya tshama na yena eJoni, a vula leswaku vafana va nga n'wi karhata.
- Xikweni u gangisile Boneka a vula leswaku u lava ku n'wi teka a va nsati wa yena, laha Boneka a nga ala a vula leswaku u chava sesi wa yena kambe loko Xikweni a sindzisile u pfumerile a tlhela a vula leswaku yena na leswaku va xakelana njhani na N'wa-Vusika a nga swi tivi, a rivala tintswalo na vunene bya N'wa-Vusika eka yena.
- U tlherile a hlohlotela Xikweni ku hlongola vasati va yena N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele leswaku ku ta sala yena a ri yexe tanihi nsati wa Xikweni, a rivala leswaku u tivile ku tshama emutini wa Xikweni hikokwalaho ko tweriwa vusiwana hi N'wa-Vusika.
- Boneka loko a ta va a vuyile hi le Joni, u xanisile vana va N'wa-Vusika, Khegu na Khetani endzhaku ka loko a hlongorisile mana wa vona. Khegu a a rhwalerisiwa misava hi nkarhi wa xikolo kasi Khetani yena u tsoniwile mali ya ku teka pasi loko va yena vana va endleriwa hinkwaswo leswi a va swi lava.
- Khetani na Khegu va xanisiwile ku kondza va famba hi minkarhi yo hambana va ya tshama na mana wa vona na N'wa-Vukwele, loko Boneka a sala a fuma emutini lowu a kumeke wu akiwile.
- U tlherile a xanisa Xikweni, nuna wa N'wa-Vusika loko se a dyuharile a kondza a lova hi mbitsi.

Hinkwaswo leswi kaneriweke laha henhla swo biha leswi endliweke hi Boneka eka N'wa-Vusika swi sekela na ku tiyisisa xivuriso lexi nge: 'Rhurhela mbyana yi ta ku luma', leswi vulaka leswaku munhu wa mona u sandza, a hleva a lumbeta na la n'wi pfunaka.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 17: XIMBANGU**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

- 17.1 A yi ri yo ya ePfalanomo./Eka Hundzavahleka./Eka vaBoneka.√ A ya kombela Boneka.√ (2)
- 17.2 I xa leswaku Boneka a ta n'wi salela na n'wana loko yena a yile emasin'wini.√ (1)
- 17.3 Eka n'wangulano lowu Xikweni u kombisa ku rhandzana na nsati wa yena (N'wa-Vusika) swinene laha a a nga lavi na ku tekeriwa yena kasi loko se a rhandzana na Boneka a a nga ha n'wi rhandzi lero u kale a n'wi hlongola.√√ (2)
- 17.4 vambirhi./B.√ (1)
- 17.5 Ya vile ntiyiso loko Boneka a ta n'wi tekela nuna, a n'wi hlongorisa emutini wa yena a tlhela a xanisa na vana va yena.√√ (2)
- 17.6 Swilo swa hela, loko u ri na swilo u nga kholeli van'wana.√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)
- 17.7 Ndzi nga vula leswaku swi kahle hikuva u antswisa vutomi bya swona no endla leswaku swi ta va na vumundzuku lebyinene.√

KUMBE

- Ndzi nga vula leswaku a swi kahle hikuva swin'wana swisiwana a swi pfuneki, loko u heta ku swi pfuna swi ku vulavula ku biha no ku vavisa emoyeni.√ (1)
- 17.8 Yi endla ndzi vaviseka emoyeni√ hikuva Boneka u tsandzekile ku khensa vunene lebyi N'wa-Vusika a n'wi endleleke byona kutani a n'wi vavisa swinene hi ku n'wi tekela nuna no n'wi hlongorisa emutini wa yena.√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 17.9 Va le Joni laha Xikweni a nga boda kona./Va laha Xikweni a nga boda kona./Va le Joni.√ A a ta hi le Phafula ekaya ka yena./A a ta hi le kaya ka yena.√ (2)
- 17.10 Xikweni u yengiwile/kuceteriwile hi Boneka ku ya hlongola vasati va yena leswaku a ta sala a ri nsati wakwe a ri yexe, laha a vuyeke hi le Joni a tikarihisile a fika a va hlongola.√√ (2)
- 17.11 Khegu a a ri muongori/nese.√ (1)
- 17.12 I ntlimbo wa le handle√ lowu a vangeriweke wona hi Boneka loyi a n'wi tekeleke nuna.√

KUMBE

- I ntlimbo wa le ndzeni√ lowu a tivangeleke wona hi ku landza Boneka loyi a nga fika a n'wi tekela nuna.√ (2)

- 17.13 N'wa-Vusika u rhandzile no hlayisa Boneka tanihi n'wana wa yena kambe yena u n'wi hundzokerile/jikerile a n'wi tekela nuna.√√ (2)
- 17.14 Leswaku i wansati wa mona./Leswaku i wansati wa makwanga./Leswaku i wansati wo tiehleketelela yena a ri yexe.√√ (2)
- 17.15 A ndzi ta n'wi tsundzuxa ku titshamela na vasati va yena vo n'wi rhandza no n'wi xixima hikuva a nga swi tivi leswi nga ta n'wi humelela naswona a nga onhi ntsako na kurhula loku nga kona emutini wa yena.√√ (2)
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) **[25]**

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NLANGU: 'I MHANGU KU TILAVELA'**

I ntiyiso leswaku 'ku rhamba nyari i kwinya', ku nga xivuriso lexi hlamuselaka leswaku munhu a nga fanelangi ku tsutsumela khombo ri ri ekule na yena hikuva u ta vaviseka. Leswi swi seketeriwa hi swiendlo swa Bayizani/Ma-Pieter Magwaza.

- Bayizani/Pieter/Ma-Pieter Magwaza a a ri wanuna loyi a a ri na ndyangu wa yena wo xonga swinene, laha swilo swa yena a swi famba kahle hikokwalaho ka leswi a a ri nhloko ya xikolo eka Malamulele.
- Bayizani kusukela loko a catile a a tihanyela kahle na nsati wakwe Valerie kambe leswi swi cincile loko a ta va a hlanganile na Ella, khale ka xigangu xa yena exipotini xa Bella loyi a nga n'wi yenga hikwalaho ka leswi yena na munghana wa yena Bella a va lava ku n'wi dyeleta mali ya yena.
- Bayizani u sungurile ku ka a nga ha yi ekaya eGiyani hi mahelo ya vhiki rin'wana na rin'wana, laha loko a fika ekaya a a byela nsati wa yena vunwa hi ku pfuniwa hi xigangu xa yena Ella.
- Tanihileswi mahungu ya nga etleriki endleni, swi karile swi fika etindleveni ta nsati wakwe hinkwaswo leswi a a swi endla laha Valerie a nga kala a ya kwale ka Ella, laha a nga fika a tivonela hi ya yena mahlo.
- Hi ku khunguvanyeka u lwile na Ella laha a nga n'wi ba a n'wi vavisa swinene laha loko timhaka ta vona ti ya tengiwa khoto yi nga vona Bayizani nandzu.
- U tekeriwile yindlu, vana na movha swi nyikiwa Valerie laha a a tlhela a boheka ku sapota vana, leswi nga endla leswaku Ella a n'wi jikela.
- Ella u hlongorile Bayizani a huma a nga ri na nchumu, a vula leswaku a nge swi koti ku hlayisa wanuna loyi yena a holaku mali a nyika wansati un'wana.
- Bayizani u yile a ya kombela ku tshama eka makwavo wa yena James laha na kona a nga hlongoriwa hi nsati wa yena (James) Amanda.
- Endzhaku ka ku ehleketa kahle u yile eka nsati wa yena Valerie a ya kombela ku rivaleriwa, laha Valerie a nga ala a vula leswaku a swi nge he koteki ku va a n'wi amukela a vuyela ekaya ka yena.

Hinkwaswo leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa kahle leswaku munhu a nga fanelangi ku tsutsumela khombo ri ri ekule na yena, leswi nga n'wi vangelaka switandzhaku swo vava ku fana na leswi Bayizani a tivangeleke ku xaniseka ku ri ekule hi ku tsandzeka ku tikhoma.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI YI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBeko NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 19: XIMBANGU**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'YOO, NDZI TIDLELE MINO!'**

- 19.1 Emutini wa ka Shilenge.√ (1)
- 19.2 Ra 'Tatana wa vitana'./Ra 'Salan' salan' maxaka'.√ (1)
- 19.3 Misery a a chelerile nuna phoyizeni/murhi eka namuneti leswaku a ta nwa a hundza emisaveni a ta sala a kuma mali, hikwalaho a a lava Xikwembu xi hlamula xikhongelo xa yena.√√ (2)
- 19.4 Sunday a a ehleketa leswaku nsati wa yena Misery a nga va a chava leswaku N'waswimbirhi a nga n'wi chelela, leswi yelanaka na ku va Misery a n'wi chelerile.√√ (2)
- 19.5 Ya kombisa leswaku i mutswari wa vutihlamuleri wa rirhandzu.√√ (2)
- 19.6 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ku rhandza ngopfu mali a swi kahle hikuva swi nga ku endla leswaku u vavisa na vanhu lava u va rhandzaka.√√
(Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 19.7 A ndzi ta twa ku vava swinene√ hikuva ku pona hi ku va ku fa vana va mina i mhaka yo vava swinene.√ A ndzi ta vitana maphorisa ya ta khoma muendli wa swona a ya hakela manyala ya yena ekhotsweni.√
(Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (3)

NTLANGU: '... TI LE TILWENI'

- 19.8 Chinghisa.√ A a hlongoriwile hi nuna wa yena Magaza.√ (2)
- 19.9 Nokuthula u tsandzekile ku n'wi tswalela vana lava a a va lava hi mbilu ya yena hinkwayo, leswi yelanaka na ku va a biwile hi nkhavi wo vava hikwalaho ka leswi a tlangeke hi nsati wa yena Chingisa loyi a a ri na vana na yena.√√ (2)
- 19.10 n'wana./C.√ (1)
- 19.11 Hileswi Nokuthula a tsandzekeke ku n'wi tswalela mudyandzhaka.√ (1)
- 19.12 I Magaza√ hikuva a a navela ku hanya vutomi byo pfumala swirhalanganyi kambe a siveriwa hi ku va Nokuthula a tsandzekile ku n'wi tswalela mudyandzhaka.√ (2)
- 19.13 U va lemukisa hi khombo ro hlongola vasati va vona va xitekwa va nyanyuriwa hi rirhandzu rintshwa.√√ (2)
- 19.14 A swi kahle hikuva Magaza u kale a rhandzana na Lulu hi ku tiva leswaku i sivara wa yena, leswi kumbexana a a nga ta swi endla loko a a swi tivile leswaku i n'wana wa yena.√√
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)

[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Mavulavulelo lama nge: 'Loko u nga twi hi tindleve u ta twa hi miri' ya hlamusela leswaku loko munhu a byeriwa/tsundzuxiwa/tshinyiwa kambe a nga yingiseli u tala ku humeleriwa hi swilo swo biha leswi n'wi vangelaka ku twa ku vava emirini wa yena. Ntiyiso wa mavulavulelo lama wu tihumelerisa eka vutomi bya Fumani na Xiluva etsalweni leri.

- Fumani a ku ri n'wana loyi a nga velekiwa hi vatswari lava a va xixima Xikwembu, Mufundhisi Gezani Munene na Talenta Munene, lava a va n'wi rhandza swinene va tlhela va swi kombisa hi ku n'wi endlela swilo hinkwaswo leswi a swi tsakelaka kambe a a ri na mahanyelo lawa a ya nga fambelani na ndyangu lowu a a huma eka wona.
- Fumani a a tinyiketerile ku dzaha mhangi lero hambiloko va n'wi tsundzuxa a a nga lavi ku twa, kufika laha vadyondzikulobye va n'wi nyikeke vito ra Mbangini hikwalaho ka dzahelo ra yena.
- U yile na mukwana exikolweni hi xikongomelo xo lava ku tlhava Jimmy hi wona laha a tshembiseke ku tlhava Xiluva. Xiluva u mangalerile Fumani eka nhloko ya xikolo laha yena a vitaneke vatswari va Fumani na va Xiluva ku ta tenga nandzu wa Fumani. Nhloko ya xikolo u tekile xiboho xo hlongola Fumani exikolweni a vula leswaku u ta onha vana va xikolo xa yena.
- Hi ku va a tibyerile leswaku u lava ku tekela Jimmy nhwana wa yena, Fumani u yivile mali ya R500,00 ya tata wa yena a ya hakelela Xiluva riendzodyondzo ro ya eJoni ku ya vona yindlu ya Nelson Mandela, a tlhela a kaneta loko va n'wi vutisa hambiloko mana wa yena a n'wi xavelerile a n'wi kombela leswaku a boxa ntiyiso.
- Fumani u arile ku famba na vatswari va yena empfuxelelweni a hamba hi ku vula leswaku u lava ku sala a hlaya tibuku kasi a a lava ku sala a ngenisa Xiluva loyi se a a ri nhwana wa yena endlwini ya ka vona.
- Xiluva u tsundzuxiwile hi Dikeledi ku hambana na timhaka ta vafana kambe a nga n'wi yingiselangi. U n'wi byerile leswaku a nga rhandzani na Fumani hikuva i savheji. Leswi se Xiluva a nyikiwile mali hi Fumani, a nga kalangi a yingisela loko a tsundzuxiwa, u yile emahlweni a rhandzana na yena hambileswi a a hlambanyile leswaku a nge rhandzani na munhu wo dzaha mhangi.
- Xiluva u xisile mana wakwe, a vula leswaku u ya eku hlayeni ka tibuku eka vaDikeledi kasi a a ya eka vaFumani ku ya etlela kona, laha a nga pfuka a lovile hi siku leri landzelaka. Hikwalaho ko tsandzeka ku yingisa munghana wa yena Dikeledi loko a n'wi tsundzuxa ku hambana na vafana, Xiluva u hakerile hi miri hikuva u pfukile a lovile laha na malovelu ya yena swi nga tivekiki leswaku ku humelerile yini.
- Fumani u khomiwile a ya ejele laha vatswari va yena va bohekeke ku sukela mpfuxelelo va vuya hi xihatla ku ta langutana na ku khomiwa ka yena.
- Hikwalaho ko tikeriwa hi xiyimo xa ku hundza emisaveni ka Xiluva, Fumani u tisungile a herisa vutomi bya yena laha miri wa yena wu twisiweke ku vava.

Hi ku landzelerisa leswi humeleleke hi vutomi bya Fumani na Xiluva, mavulavulelo lama nge: 'Loko u nga twi hi tindleve u ta twa hi miri' ya hundzukile ntiyiso hikuva miri ya vona hinkwavo yi twisiwile ku vava hi ku va va hundzile emisaveni swi nga languteriwangi.

MAAVELO YA TIMARAKA:

V = 15

X&R = 10

(LEMUKA: TIRHISA RHUBIRIKI LEYI NGA EKA PHEJI YA 30 KU HLAHLUVA XITSALWANA XA MUKAMBERIWA. TIMARAKA TA XIVUMBEKO NA RIRIMI A TI FANELANGI KU VA EHENHLA KA TA VUNDZENI.)

[25]

XIVUTISO XA 21: XIMBANGU**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

- 21.1 Exikolweni xa Dyondzekani./Exikolweni./Endzhaku ka tllasi ya ka Giredi ya 9c.√ Hileswi a a dzaha ngopfu mbangi kumbe zolo.√ (2)
- 21.2 A a gangisile Xiluva, nhwana wa Jimmy.√√ (2)
- 21.3 Xiluva u nyikiwile mali yo ringana R500,00 hi Fumani, leyi a yi ri yo kombela ku rivaleriwa, leswi endleke leswaku a rhandzana na Fumani a tshika Jimmy./Xiluva a a karhele ku holova na Jimmy hi timhaka ta Fumani ku ri hi ku a a vurile leswaku a nge pfuki a gangile Fumani naswona yena na Jimmy va ta hambanisiwa hi rifu.√√ (2)
- 21.4 Minkarhi yo tala Dikeledi a a tsundzuxa Xiluva leswaku u fanele ku hambana na timhaka ta vafana a hlava tibuku na ku va a nga pfumeli leswaku Xiluva a rhandzana na Fumani hikuva a a dzaha mbangi.√√ (2)
- 21.5 I ntlimbo wa le handle√ lowu a a vangeriwa wona hi Fumani loyi a a tshamela ku gangisa Xiluva, nhwana wa yena.√ (2)
- 21.6 A ndzi ta twa ku vava/khunguvanyeka/vilela√ hikuva loko a gangisa murhandziwa wa mina a swi ta va swi vula leswaku wa ndzi yeyisa/delela.√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 21.7 Ekaya ka swona./Eka vaFumani./Eka Gezani Munene./Eka Munene./ Ekamareni ro wisela.√ (1)
- 21.8 Yi n'wi pfunile leswaku Xiluva a amukela xikombelo xa yena xa rirhandzu.√√ (2)
- 21.9 eJoni./C.√ (1)
- 21.10 I xa ku va a lava leswaku vatswari va yena va nga ehleketi leswaku hi yena a nga yiva mali.√√ (2)
- 21.11 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ku pfumala mahanyelo evuton'wini a swi kahle hikuva swi vangela khombo.√√ (Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)
- 21.12 Leswaku i munhu wo ka a nga ri na ntiyiso.√√ (2)
- 21.13 Swa humelela hikuva va tele vana va vafundhisi lava hanyaka vutomi byo hambana na bya vatswari va vona.√√ (Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 21.14 A ya kahle hikuva ko tala loko Fumani a tshinyiwa a a tala ku hatla a n'wi twela vusiwana, leswi endleke leswaku Fumani a huma endleleni.√ (Maraka i yo seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (1)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80

XITANDZHAKU XA A: XIYENGE XA A: RHUBIRIKI YA MAKOREKETELO YA XITSALWANA XA VUTLHOKOVETSERI [TIMARAKA TA 10]

Swilaveko	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
MAAVELO YA TIMARAKA	5–6	4	3	2	0–1
VUNDZENI -Nhlamuselo ya nhlokomhaka. -Nhlamuselo ya vuenti bya mavonelo, nseketelo na matwisiselo ya xitshuriwa.	-Nhlamuselo ya nhlokomhaka hi vuenti. -Mavonelo yo tlhonthi ya hambanahambana; lama seketeriweke hi ku hetiseka hi xithokovetselo. -Matwisiselo ya le henhla ya muxaka wa tsalwa na xithokovetselo.	-Ku kombisa ku twisisa no hlamusela nhlokomhaka kahle. -Mahlamulelo ya vuxokoxoko ya le xikarhi. -Mavonelo laya twalaka ya nyikiwile, kambe ya nga ri hinkwawo lawa ya seketeriweke hi mfanelo. -Matwisiselo ya muxaka wa tsalwa na xithokovetselo.	-Nhlamuselo yo antswa ya nhlokomhaka. -Tinhlamulo tin'wana letinene ti seketela nhlokomhaka. -Mavonelo man'wana ya seketeriwile, kambe a hi nkarhi hinkwawo laha vumbhoni byi tshembisaka. -Matwisiselo yo ringanela ya muxaka wa tsalwa na xithokovetselo.	-Nhlamuselo leyi nga enetisiki ya nhlokomhaka. -Mpfumaleko wa tinhlamuselo leti seketelaka nhlokomhaka. -Nkayivelo wa ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xithokovetselo.	-Mpfumaleko wa matwisiselo ya nhlokomhaka. -Nhlamuselo a yi fambelani na xithokovetselo. -Mudyondzi u pfumala ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na xithokovetselo.
TIMARAKA TA 6					
XIVUMBeko NA RIRIMI	4	3	2	1	0–1
-Xivumbeko, nkholuko na maandlalelo. -Ririmi, thoni na xitayili leswi tirhisiweke eka xitsalwana.	-Xivumbeko xa nkhaqato -Mavonelo ya tumbuluxiwile no andlariwa himfanelo. -Ririmi, thoni na xitayili leswi twisisekaka, swo nyanyula no pfumala swihoxo. -Ntivoririmi lowu pfumalaka swihoxo, mapeletelo na mahikahatelo.	-Xivumbeko lexi faneleke na nkholukelano lowunene wa mavonelo. -Nkholukelano wa mavonelo wa landzeleleka. -Ririmi, thoni na xitayili swi tala ku va swi lulamile.	-Ku na vumbhoni byin'wana byo komba xivumbeko. -Xitsalwana xi pfumala xivumbeko lexinene xa miehleketo na nkhaqato. -Swihoxo swa ririmi a swi talangi; thoni na xitayili swi tala ku va leswi faneleke.	-Xivumbeko xi komba nkunguhato lowu hoxekeke. -Mavonelo a ya na nkholukelano lowu faneleke. -Ku na vumbhoni bya swihoxo swa matirhiselo ya ririmi. -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki.	-Xivumbeko xa xiyimo xa le hanshi swinene. -Swihoxo swo tala ngopfu swa ririmi na xitayili.
TIMARAKA TA 4					

LEMUKA:

- Ku nga vi na ku hambana ko tlula swiyenge swimbirhi swa vuswikoti exikarhi ka maraka ya Vundzeni na ya Xivumbeko na Ririmi.
- Loko mukamberiwa a nga tsalangi vundzeni lebyi languteriweke, a tsarile xitsalwana xa vutitumbuluxeri ntsena, nyika 0 (tandza) eka Vundzeni, Xivumbeko na Ririmi.

XITANDZHAKU XA B: XIYENGE XA B NA C: RHUBIRIKI YA MAKOREKETELO YA XITSALWANA XA MATSALWA - NOVHELE, MFUWO WA RIXAKA NA NTLANGU [TIMARAKA TA 25]

Swilaveko	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI	12–15	9–11	6–8	4–5	0–3
-Nhlamuselo ya nhlokomhaka. - Nhlamuselo ya vuenti bya mavonelo, vumbhoni na matwisiselu ya xitshuriwa. TIMARAKA TA 15	-Mahlamulelo yo hlawuleka: 14–15. -Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla: 12–13. -Nhlamuselo ya nhlokomhaka hi vuenti. -Mavonelo yo tlhonthla yo hambanahambana; ya seketeriwa hi ku hetiseka hi xitshuriwa. -Matwisiselu ya xiyimo xa le henhla ya muxaka wa tsalwa na xitshuriwa.	-Ku kombisa ku twisisa no hlamusela nhlokomhaka hindlela leyinene. -Mahlamulelo ya vuxokoxoko ya le xikarhi. -Mavonelo laya twalaka ya nyikiwile, kambe ya nga ri hinkwawo lama ma seketeriweke hindlela leyi languteriweke. -Ku na vumbhoni bya ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.	-Nhlamuselo yo antswa ya nhlokomhaka; kambe a hi swiyenge hinkwaswo leswi hlamuseriweke hi vuenti. -Tinhlamuselo tin'wana letinene ti seketela nhlokomhaka. -Mavonelo man'wana ya seketeriwile, kambe a hi nkarhi hinkwawo laha vumbhoni byi tshembisaka. -Matwisiselu ya le xikarhi ya muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.	-Mahlamuselulo matsongo ya nhlokomaka; a ku na timaka leti hlamuseriweke hi vuxokoxoko. -Mpfumaleko wa tinhlamuselo leti seketelaka nhlokomhaka. -Mavonelo matsongo ngopfu lama faneleke. -Nkayivelo wa ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.	-Matwisiselu matsongo swinene ya nhlokomhaka. -Maringetelo yo tsana yo hlamula xivutiso. -Mavonelo a ya tshembisi. -Mudyondzi u pfumala ntwisiso wa muxaka wa tsalwa na wa xitshuriwa.
XIVUMBEKO NA RIRIMI	8–10	6–7	4–5	2–3	0–1
Xivumbeko, nkhluluko lowunene na maandlalelo. Ririmi, thoni na xitayili leswi tirhisiweke eka xitsalwana. TIMARAKA TA 10	-Xivumbeko xa nkhaqato. -Manghenelo na mahetelelo yo hlawuleka. -Mavonelo ya tumbuluxiwile no andlariwa himfanelo. -Ririmi, thoni na xitayili leswi twisisekaka, swo nyanyula no pfumala swihoxo.	-Xivumbeko lexi faneleke na nkhlulukelano lowunene wa mavonelo. -Manghenelo, mahetelelo na tindzimana letin'wana swi na nkhlulukelano lowunene. -Nandzelelano lowunene wa mavonelo. -Ririmi, thoni na xitayili swi tala ku va swi lulamile.	-Ku na vumbhoni byin'wana byo kombisa xivumbeko. -Ku na nandzelelano na nkhlulukelano kambe swi na swihoxo. -Swihoxo swa ririmi a swi talangi; thoni na xitaliyi swi tala ku va leswi faneleke. -Mavumbelo ya tindzimana hixitalo ya lulamile.	-Xivumbeko xi komba nkunguhato lowu hoxekeke. -Mavonelo a ya na nkhlulukelano lowu faneleke. -Ku na vumbhoni bya swihoxo swa matirhiselo ya ririmi. -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki. -Mavumbelo ya tindzimana ya hoxekile.	-Mpfumaleko wa xivumbeko lexi kunguhatiweke wu kavanyeta nkhlulukelano wa mavonelo. -Swihoxo swo tala ngopfu swa ririmi na xitayili swi endla leswaku xitsariwa lexi xi nga amukeleki. -Thoni na xitayili leswi nga fanelangiki. -Mavumbelo yo hoxeka ya tindzimana.
MAAVELO YA TIMARAKA	20–25	15–19	10–14	5–9	0–4

LEMUKA:

- Ku nga vi na ku hambana ko tlula swiyenge swimbirhi swa vuswikoti exikarhi ka maraka ya Vundzeni na ya Xivumbeko na Ririmi.
- Loko mukamberiwa a nga tsalangi vundzeni lebyi languteriweke, a tsarile xitsalwana xa vutitumbuluxeri ntsena, nyika 0 (tandza) eka Vundzeni, Xivumbeko na Ririmi.

Mfanelo yo kopa yi pimiwile